

Δεν υπάρχει μόνο ένας ορισμός του σοσιαλισμού*

ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΟΥ NORBERTO BOBBIO
ΣΤΟΝ ΔΗΜΗΤΡΗ ΔΕΛΗΟΛΑΝΗ

Δ.Δ. Το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα ενέκρινε στο 44ο συνέδριο του ένα πρόγραμμα ριζικής αναθεώρησης του ιταλικού συντάγματος του 1947. Πιο συγκεκριμένα οι σοσιαλιστές επιμένουν στην αναγκαιότητα να αλλάξει το εκλογικό σύστημα, ο ρόλος της Γερουσίας, να εκλέγεται κατευθείαν από τους ψηφοφόρους ο πρόεδρος της δημοκρατίας και άλλα παρόμοια μέτρα. Θα ήθελα τη γνώμη σας.

N.B. Η αναγκαιότητα να αλλάξει το Σύνταγμα γεννιέται από την ψυχαναγκαστική τώρα πια πεποίθηση πως το πολιτικό μας σύστημα είναι αναποτελεσματικό. Η ίδια όμως αυτή η αναποτελεσματικότητα του πολιτικού μας συστήματος κατέστησε μέχρι σήμερα δύσκολη, αν όχι αδύνατη, την μεταρρύθμιση του. Αυτό το παράδοξο έκανε μέχρι τώρα να παραλύσει κάθε προσπάθεια αναθεώρησης του Συντάγματος.

Όσο για τα περιεχόμενα της πολιτικής μεταρρύθμισης, είναι κι αυτά ένας απ' τους παράγοντες που δυσκολεύουν τη διαδικασία. Είναι σαφές πως μετά από μία ολόκληρη δεκαετία που συζητείται το θέμα, η αναθεώρηση δεν μπορεί να ξεκινήσει με ήσυχον σημασία άρθρα. Απ' την άλλη δεν υπάρχει ομοφωνία ανάμεσα στα κόμματα. Δεν υπάρχει ένα εκλογικό σύστημα που να ευνοεί όλα τα κόμματα. Υπάρχει μόνον ένα

* ΣΗΜΕΙΩΣΗ ΤΕΤΡΑΔΙΩΝ

Ο Νορμπερτο Μπόμπιο, 80 χρόνων, θεωρείται ο πατέρας των ιταλικών πολιτικών επιστημόνων. Συμμετείχε στην αντίσταση στις οργανώσεις «Δικαιοσύνη κι ελευθερία» που αργότερα δημιούργησαν το θραυχόβιο Κόμμα Δράσης. Αφού δίδαξε αδιάκοπα φιλοσοφία του δικαίου στο πανεπιστήμιο του Τορίνου, ο Μπόμπιο έγινε το 1984 ισόβιος γερουσιαστής. Ανάμεσα στα πολυπληθή συγγράμματά του αναφέρουμε το Για ποιο σοσιαλισμό; που κυκλοφόρησε στα ελληνικά το 1982 από τις εκδόσεις «Χελιδόνι». Η συνέντευξη δόθηκε στον συνεργάτη μας Δημήτρη Δεληολάνη αποκλειστικά για τα «Τετράδια».

σύστημα που αποδίδει στον καθένα ό,τι του πρέπει κι είναι η απλή αναλογική με ελάχιστα διορθωτικά μέτρα. Καθόλου τυχαία όμως, αυτό ακριβώς το εκλογικό σύστημα είναι μία από τις αιτίες της αναποτελεσματικότητας του πολιτικού μας συστήματος. Είναι το πιο δίκαιο σύστημα για τη διαμόρφωση του Κοινοβουλίου, αλλά και το πιο ασύμφορο για τη λειτουργία και την αποτελεσματικότητά του. Να ένα άλλο παράδοξο, λοιπόν. Πώς ξεπερνιούνται αυτές οι δυσκολίες; Στην προηγούμενη Βουλή είχε σχηματιστεί μία κοινοβουλευτική επιτροπή που επεξεργάστηκε διάφορες προτάσεις αλλά δεν είχε συνέχεια. Είναι σαφές όμως πως, αφού για μια ολόκληρη δεκαετία ο πολιτικός κόσμος φόρτωσε στο Σύνταγμα όλα τα ελαττώματα του πολιτικού μας συστήματος, τώρα το έχει οριστικά μειώσει στα μάτια της κοινής γνώμης. Άρα δεν μπορεί ούτε να γυρίσει πίσω, ούτε να αποτύχει.

Δ.Δ. Σας έκανα αυτή την ερώτηση γιατί ήθελα και μία κρίση σας για το Ιταλικό Σοσιαλιστικό Κόμμα του Μπεττίνο Κράζι. Εσείς, που πάντα κινήθηκατε στον ευρύτερο σοσιαλιστικό χώρο, είστε ικανοποιημένος από την ηγεσία του Κράζι;

Ν.Β. Δεν νομίζω να ενδιαφέρει κανέναν αν εγώ είμαι προσωπικά ικανοποιημένος από τη γραμματεία του Κράζι ή όχι. Εγώ εξέφρασα τις αντιρρήσεις μου όταν ο Κράζι, για παράδειγμα, επανεκλέχτηκε δια βοής γραμματέας του Ι.Σ.Κ. στο 43ο συνέδριο του κόμματος στη Βερόνα. Όπως αποδείχτηκε όμως αργότερα, εκείνο το περιστατικό πρόδιδε μία πολύ πιο βαθιά διαδικασία που διαπερνά το ΙΣΚ. Η ιταλική ανωμαλία, η ύπαρξη δηλαδή ενός ισχυρού ΚΚ κι ενός πιο αδύνατου ΣΚ (αντίθετα απ' ότι συμβαίνει παντού στην Ευρώπη) οδήγησε τους ιταλούς σοσιαλιστές σε μία ενδιαμέση θέση, στο κέντρο ανάμεσα στις δύο ισχυρές πτέρυγες (χριστιανοδημοκράτες και κομμουνιστές) εναλλάσσοντας τις συμμαχίες.

Αυτό συμβαίνει από τις αρχές της δεκαετίας του '60, με τις πρώτες κυβερνήσεις κέντρο-αριστεράς. Τώρα όμως που υποχρεώθηκε, από το γίγαντα που βρίσκεται αριστερά του, να καλύψει μία θέση «τρίτης δύναμης», το ΙΣΚ μετατράπηκε σε κόμμα «τρίτης δύναμης» και στις ιδέες, τις προτάσεις, τη νοοτροπία του. Φαίνεται να παραιτήθηκε από την ήδη αποτυχημένη προσπάθεια να γίνει ένα μεγάλο μαζικό κόμμα και μετατρέπεται όλο και περισσότερο σε κόμμα στελεχών. Έπαψε να είναι ένα κόμμα που στηρίζεται και στις οργανώσεις βάσης και μετατράπηκε σε κόμμα γνώμης. Για δεκαετίες προσπάθησε να αναδειχτεί ως κόμμα της εναλλακτικής αριστεράς, εναλλακτικής ως προς το ύστερο, απαρχαιωμένο, αναχρονιστικό κόμμα του Γκράμισι, του Τολιάττι και του Μπερλινγκουέρ. Σήμερα αντίθετα εμφανίζεται ως κόμμα που ερεθίζει, που προκαλεί, που ανανεώνει, ενεργοποιεί και δημιουργεί: ένα κόμμα που βομβαρδίζει τους νυσταλέους κι αφηρημένους θεατές με σαγηνευτικές απόψεις σε αδιάκοπο ρυθμό. Με δυο λόγια: τη στιγμή που το ΙΚΚ άρχισε να μετατρέπεται σε σοσιαλδημοκρατικό κόμμα ευρωπαϊκού τύπου, το ΙΣΚ φαίνεται να θέλει να μετατραπεί σε κόμμα ριζοσπαστικού τύπου. Αυτό δυσκολεύει τη δημιουργία των προϋποθέσεων για μια αριστερή εναλλακτική λύση, αφού η απόσταση ανάμεσα στα δύο μεγάλα κόμματα της αριστεράς αντί να μειωθεί αυξήθηκε. Κι αυτό κάνει έτσι ώστε σήμερα η Ιταλία είναι η μόνη ευρωπαϊκή χώρα που δεν είχε ποτέ μία αριστερή κυβέρνηση.

Δ.Δ. Από αυτή τη γενική διαπίστωση πως το ιταλικό πολιτικό σύστημα είναι κατά κάποιον τρόπο «μπλοκαρισμένο» ξεκίνησε μία διαδικασία που φαίνεται να προκάλεσε μία άνηση

της πολιτικής επιστήμης, με την ανακάλυψη μελετητών που μέχρι προ τινος ήταν ουσιαστικά άγνωστοι και παραγνωρισμένοι, όπως ο Καρλ Σμίτ ή ο Ορτέγκα υ Γκασσέτ. Αυτή η νέα άνθηση έφερε κανένα αποτέλεσμα; Ήταν πραγματική ή πλασματική;

N.B. Το 1971 έγραψα ένα άρθρο που ονομαζόταν *Παρατηρήσεις γύρω απ' τη φιλοσοφία της πολιτικής* με το οποίο καθόριζα τέσσερις ιστορικές έννοιες της πολιτικής φιλοσοφίας που ισχύουν και σήμερα. Ανάμεσα σε αυτές υπήρχε και η πιο διαδεδομένη νεο-θετικιστική έννοια της μετα-επιστήμης, ως μεθοδολογία δηλαδή των πολιτικών επιστημών.

Αυτή η έννοια δεν αποκλείει και τις άλλες τρεις: την πολιτική φιλοσοφία ως θεώρηση της *optima res publica*. Ως αναζήτηση των θεμελίων της πολιτικής υπακοής και ως θεωρία της πολιτικής κατηγορίας εννοούμενης σε αντιπαράθεση με την ηθική, την οικονομική και άλλες κατηγορίες.

Δεν είναι τυχαία η ταυτόχρονη συνύπαρξη των τεσσάρων αυτών εννοιών. Είναι γιατί ποτέ δεν σταμάτησε η έρευνα γύρω από ένα ιδεώδες Κράτος, γύρω από μία δίκαιη κοινωνία.

Αυτήν την περίοδο στην Ιταλία διεξάγεται μία μεγάλη συζήτηση πάνω στο έργο του Rawls. Όπως ποτέ δεν σταμάτησε η συζήτηση γύρω απ' το πρόβλημα της νομιμοποίησης που είχε ξεκινήσει ο Χάμπερμας, ή γύρω απ' το πρόβλημα της ίδιας της κατηγορίας της πολιτικής που προκάλεσε η επαναανακάλυψη του Καρλ Σμιτ.

Στα τελευταία χρόνια όμως ορισμένοι πρόσθεσαν στην πολιτική φιλοσοφία και μία άλλη έννοια. Αυτή η πέμπτη έννοια βασίζεται στο γεγονός πως στα ιταλικά δεν υπάρχουν δύο διαφορετικές λέξεις που να ξεχωρίζουν την πολιτική όπως εννοείτο παραδοσιακά ως σύνολο δραστηριοτήτων και θεωριών που αναφέρονται έμμεσα ή άμεσα στο κράτος (κι αυτή είναι η «πολιτική» του Αριστοτέλη), από εκείνες που θα ήταν προτιμότερο να ονομάσουμε «πολιτικές». Ενώ τις αποφάσεις που παίρνονται, εκτός από το κράτος, κι από κοινωνικές οργανώσεις και που έχουν άμεσο αντίκτυπο στην κοινωνία ή σε ορισμένες ομάδες της. Στα αγγλικά αυτή η σύγχυση είναι αδύνατη διότι υπάρχουν δύο διαφορετικές λέξεις: «politics» για την πρώτη έννοια, «policy» για τη δεύτερη.

Καταλήγοντας, σήμερα πολλοί μιλάνε για πολιτική φιλοσοφία εννοώντας τις έρευνες που αποσκοπούν να επεξεργαστούν προτάσεις πάνω στην οικονομική ή σχολική ή συνταγματική πολιτική, άρα ως «policy».

Φυσικά δεν υπάρχει πρόβλημα κορυφαί για την πολιτική φιλοσοφία, άρα έχουν δίκιο κι εκείνοι που ασχολούνται όχι με τη γενική θεωρία του Κράτους αλλά με συγκεκριμένες προτάσεις καλής διακυβέρνησης ή δίκαιης κοινωνίας. Όταν όμως απευθύνεστε σ' εμένα είναι σαφές πως ο όρος έχει την πρώτη έννοια κι όχι τη δεύτερη, αν μη τι άλλο λόγω της μακροχρόνιας διδασκαλίας μου ενός μαθήματος που έτυχε να ονομάζεται φιλοσοφία της πολιτικής.

Δ.Δ. *Αν κατάλαβα καλά η φιλοσοφία της πολιτικής ταυτίζει την πολιτική με το κράτος και την εξουσία;*

N.B. Όλα προέρχονται από τη γενική θεωρία του κράτους που επεξεργάστηκαν οι γερμανοί νομομαθείς του περασμένου αιώνα και που επηρέασε μεγάλο μέρος της ευρωπαϊκής σκέψης μέχρι τις μέρες μας. Αυτή η γενική θεωρία έχει ως αντικείμενο

μελέτης την εξουσία. Γι αυτό και παρήγαγε άπειρα κείμενα γύρω απ' τη φύση και τους χαρακτήρες των διαφόρων ειδών εξουσίας. Εκείνο που συχνά λησμονείται είναι πως ήδη απ' τις απαρχές της δυτικής σκέψης η θεώρηση της πολιτικής ήταν θεώρηση της εξουσίας. Δεν φταίει ο Μαξ Βέμπερ. Η ίδια η ορολογία της πολιτικής είναι ακόμη ελληνικής προέλευσης: οι λέξεις που καθορίζουν τις μορφές διακυβέρνησης καταλήγουν σε -κρατία ή σε -αρχία.

Άλλαξε ίσως ο τρόπος με τον οποίο καθορίζεται η εξουσία γιατί τώρα, στη θέση ενός ορισμού α λα Χόμπς – η εξουσία ως κτήση ορισμένων μέσων που σου επιτρέπουν να φτάσεις στον επιθυμητό σκοπό – επικράτησε η αντίληψη της εξουσίας ως σχέση ανάμεσα σε δύο υποκείμενα. Όπως όμως και να 'χει το πράγμα, το πρόβλημα της εξουσίας είναι η καρδιά της πολιτικής.

Δ.Δ. Και η καρδιά του προβλήματος της εξουσίας είναι το πρόβλημα της νομιμότητας:

N.B. Εξαρτάται από την οπτική γωνία με την οποία αντιμετωπίζεται το πρόβλημα της εξουσίας. Μπροστά σε κάθε κίνηση της ο νομομαθής αναρωτιέται αν είναι νόμιμη. Ο κοινωνιολόγος αντίθετα αναρωτιέται τον τρόπο με τον οποίο εξασκείται, ποια θα είναι τα επακόλουθα, κτλ. Και στην φιλοσοφία της πολιτικής όμως υπάρχουν δύο αντικρουόμενες θεωρίες της νομιμότητας. Υπάρχει εκείνη που θεωρεί νόμιμη την εξουσία που εμπραγματώνει κάποιες προκαθορισμένες αξίες κι όχι άλλες. Κι εκείνη που αποδίδει νομιμότητα στην εξουσία που αντιστοιχεί σε ορισμένους κανόνες, όποιοι κι αν είναι αυτοί. Πρόκειται για τη γνωστή διαφορά ανάμεσα στην ουσιαστική και την τυπική ισχύ, πάνω στην οποία χωρίστηκαν τα δύο μεγάλα ρεύματα της ιστορίας του δικαίου: η θεωρία του φυσικού δικαίου κι ο νομικός θετικισμός. Στη βάση των δύο διαφορετικών ορισμών της ισχύος η εξουσία μπορεί να θεωρηθεί μη νόμιμη διότι είναι «άδικη» ή διότι είναι «παράνομη». Τα δύο κριτήρια δεν συμπίπτουν. Κι επειδή ως γνωστόν δεν υπάρχουν αντικειμενικά κριτήρια για να ξεχωρίσουμε το δίκαιο απ' το άδικο, ο νομομαθής στηρίζεται γενικά στο κριτήριο της τυπικής ισχύος. Γι αυτό ίσως ο θετικισμός είναι η προσφιλής φιλοσοφία του νομομαθούς.

Στα δύο κριτήρια που ανέφερα πρέπει να προσθέσουμε κι ένα τρίτο: το κριτήριο της *de facto* ισχύος, που αποδίδει νομιμότητα στην εξουσία που εκ των πραγμάτων εξασκείται. Έτσι, ακόμη κι αν γεννήθηκε παράνομη ή άδικη, μία εξουσία μπορεί να νομιμοποιηθεί χάρις στο γεγονός πως υπήρξαν εκείνοι που υπάκουσαν σ' αυτήν για κάποιο χρονικό διάστημα, πεισμένοι πως έπρεπε να υπακούσουν. Αυτή η τρίτη αρχή της πραγματικότητας αποδεικνύει κατά βάθος πως η πηγή της εξουσίας είναι η ισχύς. Δεν ξεφεύγουμε από την παραδοξολογία του Πασκάλ: *αφού δεν καταφέραμε να κάνουμε ισχυρή τη δικαιοσύνη, φροντίσαμε να καταστήσουμε δίκαιο ό,τι είναι ισχυρό.*

Υπάρχει όμως και η άλλη όψη του νομίσματος, που είναι το πρόβλημα της πολιτικής υπακοής. Εδώ τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο. Η κλασική θεωρία της υπακοής αναγνωρίζει την ηθική και τη νομική υποχρέωση. Εγώ προσωπικά ποτέ δεν μπόρεσα να δώσω μία πειστική απάντηση στο ερώτημα αν υπάρχει και μία τρίτη υπόθεση πολιτικής υπακοής, διότι ακόμη κι εκείνη που αναφέρεται όχι σε αυτόν ή σε εκείνον το νόμο αλλά στο σύστημα στο σύνολο του (στην Ιταλία έχουμε το άρθρο 54, πρώτο νόμο, του Συντάγματος που ορίζει: «Όλοι οι πολίτες έχουν το καθήκον να είναι πιστοί στη δημοκρατία και να σέβονται το Σύνταγμα και τους νόμους»), έχει όλη την εμφάνιση μιας ηθικής υποχρέωσης (η λέξη «καθήκον»), αλλά

ύστερα γίνεται σαφές πως είναι μία πραγματική νομική υποχρέωση, αφού στον ποινικό κώδικα προβλέπεται το έγκλημα της «ένοπλης εξέγερσης εναντίον των κρατικών εξουσιών».

Δ.Δ. Είναι το άρθρο για το οποίο δικάστηκαν μόνον οι κατηγορούμενοι της γνωστής υπόθεσης «7 του Απρίλη»...

N.B. Ναι. Είναι η συνέχεια εκείνου του εγκλήματος που κάποτε ονομαζόταν «lesa maestra» ή «υψίστη προδοσία». Το σημαντικότερο όμως, για να απαντήσω στην ερώτησή σας, είναι πως αν υπάρχει η υποχρέωση του πολίτη να υπακούει στους νόμους, είτε αυτή η υποχρέωση είναι ηθική είτε είναι νομική, το αποτέλεσμα είναι πως καμία ανυπακοή δεν μπορεί να γίνει ανεκτή. Πάντα εκπλήσσομαι για τη δυσκολία με την οποία γίνεται κατανοητή αυτή η απλούστατη λογική από τους αντιρρησίες, από μέρους όλων εκείνων που διαπράττουν ενέργειες ακόμη και μαζικής ανυπακοής, αλλά ύστερα δεν θέλουν να υποστούν τα επακόλουθα. Η παραβίαση του νόμου που απαγορεύει μία ορισμένη πράξη προϋποθέτει την αποδοχή χωρίς αντίσταση της ποινής. Πόσο μάλλον αυτό ισχύει σε μία δημοκρατία όπου οι νόμοι μπορούν να αλλάξουν δια μέσου της συνταγματικής διαδικασίας που προβλέπει την έμμεση (και καμιά φορά και την άμεση) λαϊκή συμμετοχή.

Δ.Δ. Τα ελληνικά Συντάγματα παραδοσιακά προβλέπουν το δικαίωμα αντίστασης των πολιτών όταν απειλείται το ίδιο το Σύνταγμα.

N.B. Το δικαίωμα στην αντίσταση ισχύει εναντίον τυραννικών κυβερνήσεων, εναντίον κυβερνήσεων που δεν μπορούν να ανατραπούν με άλλον τρόπο παρά μόνον, όπως έλεγε ο Λοκ, με έκκληση στον ουρανό. Σε ένα δημοκρατικό καθεστώς ανυπακοή σημαίνει ανυπακοή του πολίτη που αποδέχεται τα επακόλουθα της πράξης του. Φυσικά, ανάμεσα στην υπακοή και στην ανυπακοή υπάρχει το απέραντο φάσμα που αφορά το δικαίωμα κριτικής κι ελεύθερης έκφρασης.

Δ.Δ. Σε ένα σχετικά πρόσφατο βιβλίο σας Το μέλλον της δημοκρατίας μιλάτε για έναν «ελάχιστο ορισμό της δημοκρατίας». Ποιος είναι αυτός;

N.B. Παραδοσιακά το κριτήριο που εχρησιμοποιείτο για να καθοριστούν οι διάφορες μορφές διακυβέρνησης ήταν ο αριθμός των κυβερνώντων: αν ήταν ένας, λίγοι, πολλοί ή όλοι. Αυτό όμως είναι ένα κριτήριο φαινομενικό. Κατά κανόνα, σε μία κοινωνική ομάδα μία απόφαση θεωρείται απόφαση της ομάδας ακόμη κι όταν τη λαμβάνει ένας ή λίγοι, μόνον όταν λαμβάνεται ακολουθώντας ορισμένες διαδικασίες. Να λοιπόν που αυτές οι διαδικασίες, οι «κανόνες του παιχνιδιού» καθίστανται σημαντικότερες και γίνονται το πρωτεύον κριτήριο του καθορισμού. Έτσι, θεωρώ δημοκρατική ομάδα εκείνη μέσα στην οποία οι συλλογικές αποφάσεις λαμβάνονται με την ευρύτερη δυνατή συμμετοχή, έμμεση ή άμεση, των μελών της ομάδας. Τον ονομάζω «ελάχιστο ορισμό» γιατί δεν λαμβάνει υπ' όψη ούτε τον αριθμό των ατόμων που παίρνουν την απόφαση ούτε τι αποφασίζεται. Όχι πως είναι ασήμαντο ή περιττό να ξεχωρίζουμε ανάμεσα σε διάφορες μορφές δημοκρατίας στη βάση του αριθμού των ατόμων που αποφασίζουν, όπως κάνουμε όταν ξεχωρίζουμε ανάμεσα στη φιλελεύθερη και την

κοινωνική δημοκρατία. Όποιο κριτήριο όμως κι αν ακολουθήσουμε το πρόβλημα της διαδικασίας είναι η απαραίτητη προϋπόθεση κάθε δημοκρατίας. Γι αυτό και τον χαρακτήρισα «ελάχιστο». Όσο ελάχιστος όμως κι αν είναι, αυτός ο ορισμός ήδη μας επιτρέπει να πούμε πως τα καθεστώτα της ανατολικής Ευρώπης δεν είναι δημοκρατικά γιατί δεν τηρούν μια σειρά κανόνες του παιχνιδιού.

Δ.Δ. Αυτή η τυπική όμως θεώρηση δεν βάζει σε δεύτερη μοίρα το κοινωνικό ή οικονομικό περιεχόμενο της δημοκρατίας;

N.B. Η διαδικαστική θεώρηση της δημοκρατίας βασίζεται αναγκαστικά σε ορισμένες αξίες που είναι και το ουσιαστικό περιεχόμενο της. Η αντίθεση ανάμεσα στην «τυπική» και την «ουσιαστική» δημοκρατία παύει να υπάρχει αν λάβουμε υπ' όψη μας πως η ίδια η επιλογή μιας διαδικασίας εις θάρος μιας άλλης είναι ζήτημα ουσίας. Παράδειγμα: η ανοχή, ο σεβασμός δηλαδή για τις οποιεσδήποτε αντιλήψεις του άλλου, είναι μία από τις μεγάλες αξίες του φιλελευθερισμού, άρα και της δημοκρατίας. Ο ανεκτικός πολίτης είναι εκείνος που έχει τις δικές του ιδέες, αλλά φρονεί πως και οι άλλοι έχουν το ίδιο δικαίωμα να έχουν τις δικές τους ιδέες και άρα ωθήθηκε να προτείνει μία μορφή κοινωνίας όπου ισχύουν κανόνες που επιτρέπουν στον καθένα να εκφραστεί ελεύθερα, χωρίς να εμποδίζεται στην έκφραση και στην εφαρμογή των ιδεών του.

Εξάλλου, ο ίδιος ο κανόνας της πλειοψηφίας κρύβει μέσα του ορισμένες αξίες, όπως εκείνη της ισότητας. Εκεί όπου τα άτομα δεν είναι ίσα δεν μπορεί να εφαρμοστεί η αρχή της πλειοψηφίας.

Δ.Δ. Στον «ελάχιστο ορισμό» δεν συμπεριλαμβάνονται οι μορφές άμεσης ή συμβουλευτικής δημοκρατίας;

N.B. Γιατί; Εγώ είμαι από χρόνια σε πολεμική με εκείνους τους οπαδούς της άμεσης δημοκρατίας που φρονούν πως ανάμεσα στην άμεση και την αντιπροσωπευτική δημοκρατία υπάρχει ένα χάσμα. Η άμεση δημοκρατία είναι και αυτή μια μορφή αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και μία αντιπροσωπευτική δημοκρατία κοινοβουλευτικού τύπου, όπως η Ιταλία (αλλά όχι μόνον αυτή) προβλέπει μία από τις τρεις ιστορικά καθορισμένες μορφές άμεσης δημοκρατίας: το δημοψήφισμα. Εγώ υποστηρίζω πως οι μορφές άμεσης δημοκρατίας δεν αποτελούν και δεν μπορούν να αποτελέσουν την εναλλακτική λύση στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία. Αφήνω κατά μέρος τη λεγόμενη δημοκρατία των γενικών συνελεύσεων που άνθισε στο ιταλικό φοιτητικό κίνημα στην περασμένη δεκαετία και που είναι μία παρωδία δημοκρατίας, όπου οι αποφάσεις παίρνονται χωρίς κανέναν κανόνα. Θα αναφερθώ αντίθετα στους συμβουλευτικού τύπου θεσμούς που χαρακτήρισαν τις σημαντικές στιγμές μετάβασης από μία πολιτική κατάσταση στην άλλη, όπως για παράδειγμα στη σοβιετική επανάσταση ή την ιταλική αντίσταση. Αυτοί οι οργανισμοί έχουν έναν αναγκαστικά προσωρινό χαρακτήρα, ως «τεκταινόμενο Κράτος» σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Μαξ Βέμπερ, και με τη θεσμοθέτηση της νέας εξουσίας τείνουν μοιραία να εκλείψουν: είναι οφθαλμοφανές πως μία σύγχρονη βιομηχανική δημοκρατία δεν μπορεί να κυβερνηθεί σαν να ήταν η Αθήνα του 5ου π.Χ. αιώνα. Αυτό το διφορούμενο, ζημίωσε την επεξεργασία μιας σοσιαλιστικής φιλοσοφίας της πολιτικής γιατί για παραπάνω από έναν αιώ-

να οι μαρξιστές έμειναν ουσιαστικά προσκολλημένοι στα κείμενα του Μαρξ για την Κομμούνα, φανερά επηρεασμένα από τον Ρουσσώ.

Και το άλλο στοιχείο όμως άμεσης δημοκρατίας, δηλαδή η αποδιάρθρωση της αντιπροσώπευσης κατά επαγγελματικές κατηγορίες, ανήκει στην αγγλική σοσιαλιστική παράδοση. Εδώ στην Ιταλία υπήρξε η παρωδία της φασιστικής «Αίθουσας των συντεχνιών». Στη βάση όμως αυτής της πρότασης βρίσκεται η πολύ συζητήσιμη αντίληψη πως δεν υπάρχουν γενικά πολιτικά προβλήματα διαφορετικά από τα προβλήματα του εργαζόμενου. Έχω ήδη αναφερθεί σε αυτό το θέμα. Το λάθος πάλι βρίσκεται σε μία περιοριστική ανάγνωση του *Εβραϊκού ζητήματος* του Μαρξ.

Δ.Δ. Έχετε επανειλημμένα αναφερθεί στην ιστορική πορεία που οδήγησε από το φιλελευθερισμό στη δημοκρατία. Το πρόβλημα του αιώνα μας όμως φαίνεται να είναι η διαδικασία που οδηγεί από τη δημοκρατία στο σοσιαλισμό. Ιστορικά τα σοσιαλιστικά κινήματα πάντα επέμειναν στο γεγονός πως ο σοσιαλισμός είναι η περαιτέρω ανάπτυξη της δημοκρατίας. Πιο συγκεκριμένα ο σοσιαλισμός χαρακτηρίζεται από το γεγονός ότι θέλει να εφαρμόσει τους δημοκρατικούς κανόνες και στο χώρο των παραγωγικών σχέσεων. Συμφωνείτε;

N.B. Ναι, φτάνει να συμφωνήσουμε πως υπάρχουν πολλοί ορισμοί του σοσιαλισμού κι εκείνος που εσείς χρησιμοποιήσατε είναι ένας απ' αυτούς. Το συμπέρασμα πως η νέα μορφή της παραγωγής, που βασίζεται στην ολοκληρωτική συλλογικοποίηση των παραγωγικών μέσων, είχε ως αποτέλεσμα την επικράτηση μη δημοκρατικών καθεστώτων, τώρα οδηγεί τη σοσιαλιστική σκέψη προς την κατεύθυνση ενός δημοκρατικού ελέγχου της οικονομικής εξουσίας. Σίγουρα, αν αυτός είναι ο νέος σοσιαλισμός, ο σοσιαλισμός της εποχής της απο-γοήτευσης από τη σοβιετική επανάσταση, τότε πράγματι ο σοσιαλισμός είναι η φυσιολογική ανάπτυξη της δημοκρατίας, είναι η ολοκληρωμένη δημοκρατία, όχι μόνον πολιτική αλλά και οικονομική. Εδώ όμως η συνέχεια με τη φιλελεύθερη παράδοση διακόπτεται. Η ελευθερία έρχεται σε αντίθεση με την ισότητα. Είναι δύο εξίσου θετικές αξίες που όμως όταν αθρούνται στα άκρα έρχονται σε αντίθεση: είναι σαφές πως ένα καθεστώς που μεγιστοποιεί την ισότητα δύσκολα μπορεί να εξασφαλίσει όλες τις ατομικές ελευθερίες. Δεν υπάρχει λύση, τουλάχιστον προς το παρόν. Εγώ προσωπικά δεν έχω καμία συνταγή στην τσέπη μου. Απλώς επαναλαμβάνω πως δεν πρέπει να χάσουμε τον πολιτικό αστέρα που οδήγησε τους σοσιαλιστές στην εκατονταετή ιστορία τους: την κοινωνική δικαιοσύνη.

Δ.Δ. Πριν από 10 χρόνια περίπου δημοσιεύσατε ένα άλλο δοκίμιο σας Το πρόβλημα του πολέμου και οι δρόμοι της ειρήνης, όπου στις αξίες της δημοκρατίας που αναφέραμε μέχρι τώρα προσθέσατε κι εκείνη της ειρήνης. Το εμπόλεμο κράτος είναι εξ ορισμού αντιδημοκρατικό;

N.B. Ο πρώτος, αν όχι ο μοναδικός σκοπός του κράτους, είναι η διαφύλαξη της ειρήνης. Ένας απ' τους μεγαλύτερους πολιτικούς συγγραφείς της Δύσης, ο Μαρσίλιος της Πάντοβας, τιλοφόρησε το σύγγραμμά του πάνω στις μορφές διακυβέρνησης *Defensor pacis*. Ο *defensor pacis* είναι ο καλός κυβερνών. Κι ο Χομπς όμως βάζει την ειρήνη στη βάση του θεσμού πολιτικής εξουσίας, ενώ για τον Κέλσεν το δίκαιο είναι μία κοινωνική τεχνική για την επίτευξη της εσωτερικής τάξης και της διεθνούς ασφάλειας. Η ειρήνη εξασφαλίζεται ή με τη βία ή με τη συναίνεση. Η δημοκρατία

δεν καταργεί τις συγκρούσεις, απεναντίας κατά κάποιον τρόπο (αφήνοντας μεγαλύτερα πλαίσια ελευθερίας) τις αναζωογονεί. Υιοθετεί όμως και υποβοηθάει όλους εκείνους τους κανόνες που επιτρέπουν την ειρηνική επίλυσή τους. Ο Κέλσεν ορίζει τη δημοκρατία ως το καθεστώς που επιτρέπει όσο το δυνατόν περισσότερες συμβιβαστικές λύσεις. Η συμβιβαστική λύση δεν έχει νικητές και νικημένους. Όταν δεν επιτευχθεί κανένας συμβιβασμός τότε αποφασίζει η πλειοψηφία κι έχουμε ένα νικητή γιατί η απόφαση επιβάλλεται. Δεν είναι όμως μία απαράδεκτη επιβολή, όπως θα ήταν αν την αποφάσιζε ένας ή μία μειοψηφία. Στις διεθνείς σχέσεις τα πράγματα είναι διαφορετικά αφού, όπως είναι γνωστό, δεν υπάρχει κάτι σαν μία διεθνής αρχή, ένα υπερ-Κράτος, που να έχει το μονοπώλιο της ισχύος. Είναι σαφές όμως πως το μονοπώλιο της ισχύος δεν αρκεί. Καταφεύγοντας μόνο στο μονοπώλιο της ισχύος η εσωτερική σύγκρουση θα λυνόταν με την καταστολή. Μία παρόμοια κατάσταση μπορεί να υπάρξει και στην διεθνή κοινότητα όταν μια δύναμη κυριαρχεί πάνω σε όλες τις άλλες τόσο ώστε να διαθέτει εκ των πραγμάτων την αποκλειστική χρήση της ισχύος. Σε αυτήν την περίπτωση η ηγεμονική δύναμη είναι σε θέση να καταστείλει τη σύρραξη ανάμεσα στα μικρότερα Κράτη. Είναι μία ειρήνη που επιτυγχάνεται με την αποκλειστική χρήση της ισχύος, μία *Pax imperii*. Δεν έχει καμία σχέση με την κοινωνική ειρήνη που καταφέρει να εξασφαλίσει στο εσωτερικό του ένα δημοκρατικό Κράτος και που θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε ως «ειρήνη που δίνει ικανοποίηση», σύμφωνα με τον Ραιημόν Αρόν. Βέβαια, το σύγχρονο μεγάλο Κράτος γεννήθηκε επιβάλλοντας στο εσωτερικό του την *Pax imperii*, χρησιμοποιώντας δηλαδή μόνον το *de facto* μονοπώλιο του για να καταστείλει τις συγκρούσεις. Σταδιακά όμως αυτό το *de facto* μονοπώλιο μετατράπηκε σε μονοπώλιο της νόμιμης ισχύος: είναι εκείνη η φάση που εγώ ονόμασα του Κράτους δικαίου που συνίσταται ουσιαστικά στη συνταγματοποίηση των εξαιρετικών εξουσιών, δηλαδή των εξουσιών που μπορούν να καταφύγουν στην ισχύ για να επιβάλουν τις αποφάσεις τους. Πέρα από το Κράτος δικαίου υπάρχει το δημοκρατικό Κράτος που, όχι μόνον αποδέχτηκε την αρχή του Κράτους δικαίου πως η ισχύς πρέπει να είναι πάντα *sub lege*, αλλά επί πλέον έθεσε αυτήν την εξουσία κάτω από λαϊκό έλεγχο. Για να αποφύγει δηλαδή την πιθανή κατάχρηση εξουσίας, πρόσθεσε στην εγγύηση νομιμότητας και την εγγύηση που προέρχεται από τις πηγές του: από τα κάτω αντί από τα πάνω.